

МЕТОДОЛОГІЧНІ КАНОНИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ У ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Досліджується методологічний аспект творчості Володимира Антоновича. Вказується на національну мотивацію розроблених українським ученим канонів історичного пізнання і методів наукових досліджень.

Methodological aspects of Volodimir Antonovich's creative activity is researched. It is pointed out the national motivation of canons of historic cognition and methods of scientific researches made by the Ukrainian scientist.

Важливою проблемою, пов'язаною з тенденціями розвитку світової історіографії, є складання доктрин національної творчості. Ще в XIX столітті, яке традиційно кваліфікується як ера націоналізму, в умовах формування націй та національних держав пошуки історико-ідеологічних важелів обґрунтування національних домагань починають відігравати все більшу роль і стають надбанням провідних європейських істориків. Розвиваючись у руслі методологічної дихотомії, що означало, з одного боку, обґрунтування національно-політичних інтересів, а з іншого – прагнення до участі у формуванні науково-раціоналістичної концепції минулого, історіографія прагне подолати цей методологічний негаразд і сформувати об'єктивістський підхід до осмислення національної історії [1, 39].

Ці дві тенденції повною мірою були властиві й українській національній історіографії, що знайшло повне вираження у творчості одного з головних її adeptів Володимира Антоновича. Показовим щодо цього є визначення історії як науки, котру він кваліфікує за розвиток “самопознання народа и уяснения непосредственных мотивов его гражданской и политической жизни” [2, 66]. Такий дискурсивний підхід Антоновича заперечує досить поширену в тогочасній історіографії думку про історію, як системний,

у хронологічній послідовності виклад подій з історії народу чи держави. Він вважає подібний підхід недостатнім. “Остается, – пишет він, – ещё другая половина – проследить моменты, переживаемые народными массами в их политической, экономической и нравственной жизни, подметить идеалы народа в различные периоды жизни его, проследить развитие культуры и цивилизации у народа” [2, 67].

Таким чином, в епіцентрі визначення функції історичної науки і теорії історичного пізнання два ключові, взаємозв'язані поняття: культура і цивілізація. Тому, згідно з Антоновичем, “первостепенная задача истории – повествование о развитии культуры и цивилизации данного народа и человечества” [5, 5]. Під культурою він розумів “развитие физического, умственного и нравственного состояния народа” [5, 6], у той час як цивілізацію інтерпретує в дусі “развития общественных отношений на началах справедливости” [4, арк. 8].

Відповідно до такого культурологічно-цивілізаційного підходу, Антонович аналізує панівні в тогочасній історичній науці схеми вивчення національної історії. На його думку, “изложение истории страны делает задачу историка очень широкой, так как в этом случае он должен будет изложить историю всех народов когда-либо живших на этой территории, а следовательно, и историю их культуры и цивилизации, между тем как ему нужно изложить только историю народа, в данный момент занимающего известную территорию” [5, арк. 2 зв.]. Окрім того, в історії людства дуже мало прикладів, коли один етнос, позбавлений різноманітних флюктуацій, постійно мешкає у певних географічно-територіальних межах. Тому, не заперечуючи країнознавчий, територіальний підхід, “который при надлежащем профессионализме исследователя может быть поставлен во главу изучения истории” [6, 17], Антонович як національний історик відводить йому другорядну роль. Але особливе заперечення викликала в нього підміна історії народу історією держави, характерна для адептів гегелівської історіософії в європейській історіографії і особливо в інтерпретації історії Росії, так званого “державницького напрямку”, презентованого московською школою “великорусских” істориків. Практично у всіх своїх лекційних курсах, роблячи історіографічні екскурси, Антонович відмічає їхній головний методологічний промах – інтерпретацію “общерусской” історії “с высоты московской колокольни Иоанна Великого” і в ракурсі територіальних наросувань і розбудови державної організації [7, 11]. Такий односторонній, державницький підхід при написанні історії він вважає абсолютно антинауковим і недопустимим, оскільки “есть народы, никогда не составляющие государство и, однако ж, имеющие свою культуру и цивилизацию, что дает им полнейшее право на место в истории” [2, 68]. Державницький підхід до написання історії, вважає Антонович, унеможливорюється й тим, що народи при певному збігу історичних обставин можуть утрачати вироблені раніше державні форми або на основі одного етносу з'являються кілька держав. Але навіть в ідеальному випадку, коли один народ складає державу, її історія не може підміняти історію народу, оскільки “излагаю дела правительства, дела представителей власти в данное время, оно совершенно не касается жизни масс во всех её проявлениях” [7, арк. 12 зв.]. Написана з чисто державницьких позицій, декларує своє методологічне кредо Антонович, історія “не будет история, а биография лиц которые далеко не всегда могут быть выразителями жизни народа, так как в истории государства мы видим только показную сторону, видим актеров на сцене, не зная того, что делается за кулисами” [2, 68]. Тому для Антоновича наукова історія повинна займатися вивченням життя власне народних мас, що становлять певну народність. “История, – пишет він, – объясняется фактами внутренней народной жизни и её отношениями” [8, 1].

При такому методологічному підході до написання історії, який означив Антонович, сильно зростає роль науковця як збудника національної самосвідомості, і він

окреслює ті принципи, котрі має сповідувати кожний дослідник історичного минулого. На перше місце Антонович ставить об'єктивізм. “Я позволю, – зазначає він в одній із своїх вступних лекцій з методології, – остановить внимание на одно обстоятельство, относящееся к личности того, кто посвящает свой труд разработке отечественной истории, обстоятельство это – неперемнная обязанность относиться по мере возможности более объективно к предмету своих занятий” [2, 67]. Особливо потрібен об'єктивізм при дослідженні національної історії, оскільки саме тут він завжди важче дається. Антонович далекий від схвалення відомого положення Ф.Вольтера, згідно з яким науково-об'єктивістську національну історію може створити лише стороння особа, представник іншого народу, але він все-таки визнає, що саме при її складанні навіть видатні європейські історики допускають “искажения и умышленные фактические погрешности для достижения национального эффекта” [3, 6 зв.]. Наслідки такого явища в історичній науці надзвичайно згубні, оскільки “всякое увлечение естественным чувством симпатии, которому поддается историк, затрудняет уяснение того народного самопознания, которое составляет важнейшую цель науки, оно ведет к народному самовосхвалению, или в противоположном случае, к отрицанию коренных основ народной жизни и, как крайний результат, доводит или до научного романтизма, состоящего в возведении в идеал известных отдельных моментов прошлой жизни народа” [7, 9]. З наближенням історичних подій до сучасності досліднику національної історії особливо важко втриматися на об'єктивно-наукових позиціях.

Спостерігаючи сталу тенденцію в сучасній йому історіографії, Антонович приходить до невтішного висновку стосовно ставлення істориків до предмета своїх досліджень, оскільки більшість із них керуються суб'єктивними мотивами. Вони вивчають і пишуть не просто заради наукової істини, а відповідно до різних політичних теорій і провідних ідей. Пов'язаний із сучасністю суб'єктивний метод деформував французьку історичну науку на догоду політичним партіям, німецьку в ім'я слави германської раси, польську в догоду лжепатріотичній місіонерській ідеї. Така методологічна закономірність виявляє себе повною мірою при розробці історії України, оскільки в її основі лежить боротьба народу за свої одвічні ідеали, а це відкриває шляхи для ретроспективного аналізу з привнесенням не властивого духу часу ідеології. Тому, як уважав Антонович, лише “беспристрастное, проверенное критикою, основанное на добросовестном изучении исторической судьбы народа, исследование способно принести пользу науке” [7, 27 зв.].

Застерігаючи від апологетизації національних принципів у наукових дослідженнях, Антонович водночас є противником нерозважливого історичного скептицизму, який приводить до “отчуждения от всего того, что составляет нравственное достояние народа в прошедшем и задаток его будущей жизни” [9, 33]. Позбутися цих крайнощів дослідник національної історії, відзначає Антонович, зможе тільки тоді, коли матиме тверезий критичний погляд на минуле, збудований на глибокому розумінні змісту епохи, а не на суб'єктивно-кон'юнктурному підході. “Нам кажется, – розвиває Антонович своє методологічне кредо історика, – что только писатель, не доверяющий умственным силам и духовному могуществу своего народа, может per tacitum consensum остерегаться прикосновения к исторической традиции даже тогда, когда на основании критических исследований он потерял доверие к ней” [9, 5 – 33]. На його думку, роль історика “не должна совпадать с ролью ни прокурора, ни адвоката; задача его не состоит в том, чтобы вызвать приговор обвинительный или оправдательный, а в том, чтобы точно установить без предвзятых суждений характер данного исторического явления и главное указать вызвавшие его причины, чем и устанавливается по преимуществу историческое самопознание...” [10, 163]. Тому однією з найважливіших рис кожного дослідника історії Антонович схильний уважати його готовність визнати свої помилки й негайно

внести корективи в зміст своїх праць.

Постійно декларуючи примат об'єктивізму в історичному дослідженні й наголошуючи на особисті якості кожного дослідника національної історії, Антонович тим часом далекий від наукового індиферентизму. “Требовать от историка, – стверджує він, – бесцветности, отсутствия личных убеждений по отношению к своей народности значило бы унижать науку и вместе с тем требовать недостойного и невозможного” [2, 66]. Більше того, Антонович переконаний, що, залишаючись об'єктивним, позбавляючись тенденційних думок і захоплень, історик не лише не відмовляється від права на особисті переконання та симпатії, але, навпаки, пояснює і зміцнює їх на ґрунтовній фактичній основі науковим аналізом. Таким чином, при науковій розробці вітчизняної історії її дослідник може не тільки зберегти природні почуття любові до своєї Батьківщини, але й повинен розвинути їх на основі об'єктивної критики й знання. “Историк, – пише Антонович, – должен быть патриотом, но его патриотизм не имеет права оставаться слепым пробуждением естественного чувства – он должен быть сознательным убеждением вполне развитого человека” [2, 67].

Методологічні принципи Антоновича суттєво впливали й на характер методики історичного дослідження. Якщо відкинути популяризаторські твори й сфокусувати увагу на суто науково-академічних студіях, таких, наприклад, як “История Великого княжества Литовского”, то можна констатувати, що його методичний стиль досить близько підходить до тих канонів історичного дослідження, які були вироблені німецькою історичною школою (Л.Ранке, Ф.Савін'ї та ін.) і стали аксіомою європейської історичної науки другої половини XIX століття. Безпосередня заслуга в опануванні саме цієї методики пов'язана з М.Іванишевим, вихованцем Берлінського університету, під егідою якого пройшов процес становлення Антоновича як історика “Юго-Западной России”. Згідно з німецькою історико-науковою традицією, метод історичного дослідження мав зводитися до потрійного завдання: збирання джерел (евристична діяльність), аналіз і критика та вироблення концепції їхнього використання, яка виявляється в інтерпретації, комбінації, репродукції та синтезу. Цей методологічний стиль Бенедетто Кроче називав “історією ерудитів”, оскільки прихильники такого підходу до написання історичних праць прагнули до “такого історичного викладу, коли будь-яке слово могло бути підкріплене джерелом і де не було нічого, окрім того, що є в джерелах, ретельно підібраних, але не інтерпретованих...” [11, 175].

Праць, збудованих на такому методологічному каноні, у послужному списку Антоновича не так уже й багато. Окрім згаданої монографії з історії Литовсько-руської держави, варто виділити його академічні студії з історії козаччини та гайдамацького руху, але саме вони мають з погляду розвитку української історичної науки велике значення, оскільки торують нові шляхи в царині методики дослідження, вигідно виділяючись на фоні кращих здобутків тогочасної вітчизняної історіографії компонуванням матеріалу, технікою аналізу історичних джерел. При їхньому написанні Антонович дотримувався чіткої методичної формули: “Знакомство с историей – факты – обобщения и выводы – критика и художественная обработка” [3, 12].

У плані джерельної евристики історик традиційно віддавав перевагу актовому матеріалу, справедливо зараховуючи його в розряд найбільш достовірних історичних свідчень. Саме широке залучення до академічних досліджень цієї категорії джерел позначилось на стилі праць Антоновича, які відзначаються лаконізмом та відсутністю претензій на художність викладу. Широке залучення істориком актового матеріалу можна вважати своєрідною методичною візією його досліджень. Воно зумовлене як методичними уподобаннями науковця, так і тематичною спрямованістю його праць, більшість із яких лежить у площині соціальних явищ, для пояснення яких інших джерел просто бракувало. Окрім того, актові свідчення були основою Київського центрального

архіву, що відповідно детермінувало джерелознавчий діапазон лабораторії творчості Антоновича. Цю специфіку творчості київських істориків, у тому числі й Антоновича, підмітив ще в 60-х роках М. Драгоманов, який відзначав, що широке впровадження актового матеріалу з провінційних архівів веде істориків “в самую глубь народной жизни, поскольку действующие лица этих актов, – большей частью казаки, помещики, крестьяне, – словом, тот простой люд, который собственно “исполняет” историю, иначе сам народ” [12, 47]. Водночас М. Драгоманов абсолютно справедливо зазначив і негативний аспект широкого впровадження актів, оскільки праці, написані переважно на їхній основі, “носят реляционный характер, и вообще отличаются сжатостью, излишней краткостью общих выводов, излишней изолированностью задач и отсутствием сравнительного обобщения” [12, 47 зв.].

Очевидно, що й сам Антонович прекрасно розумів односторонність методики історичного дослідження, збудованого на основі переважно актових свідчень. Він наголошував, що “материал этот не может доставить сколько-нибудь цельной картины; он уже по своему существу отрывочен и неполон; он не может служить для точного констатирования фактов; не возможно, желая изображать цельную картину жизни и делать о ней выводы, ограничиваясь исключительно архивным материалом” [13, 419]. Тому актовий матеріал у кращих розвідках Антоновича заповнюється свідченнями очевидців, мемуарами, записками, які несуть у собі менше вірогідності, але дають можливість пізнати прагнення людей та ідейний зміст епохи, що досліджується. “Если источник, – констатирует с этого привода историк, – уступает в отношении фактической точности сведениям архивным, то он дополняет несомненно свидетельства актов, представляя полную, живую и разнообразную картину народного быта и дает возможность оценить уровень общественного развития и отношение общественного мнения к событиям, происходившим в описываемое мемуаристом время. Поэтому мы полагаем, что для полного и беспристрастного понимания каждого исторического момента необходимо при его изучении ознакомиться с записками современников” [14, 2].

Важливим методичним положенням Антоновича стосовно впровадження нарративів в історичному дослідженні є наголос на науковий аналіз історичного джерела. Перш ніж приводити фразу із нарративу, потрібно встановити її зміст у контексті й загальному зв'язку; звідки вона взялась, оскільки фрагментарна цитата може вказати думку зовсім протилежну тій, яку мав повідомити дослідник. Тому, згідно з Антоновичем, найважливішим при використанні історичних свідчень є “степень достоверности цитируемого источника” [13, 420].

Слабкий бік методики Антоновича в підході до використання історичних джерел полягає у відсутності зовнішньої критики, на що справедливо вказують сучасні дослідники [15, 92]. Але це варто пояснювати не слабкістю методичної кваліфікації Антоновича, а залежністю її від його одвічної боязні суб'єктивних домішок з боку сучасного дослідника. Оскільки Антонович сповідував методичний принцип, згідно з яким “исторические источники должна сами говорить за себя” [3, 14], то його праці практично не містять коментарів до джерел. Таке ставлення Антоновича до зовнішньої критики не мало негативних наслідків і майже не позначилося на характері його праць, оскільки більшість із них має відношення не до політичної історії, де суб'єктивізм джерельних свідчень виявляє себе з особливою силою, а сконцентрована тільки на внутрішньому устрої: господарстві, побуті, громадських стосунках і т.д. Зовнішніх подій у своїх працях Антонович торкається досить рідко, лише в разі нагальної потреби ілюстрації внутрішнього життя. Для такого дослідження історії питання елементи зовнішньої критики джерел, переважно нарративного походження, не відіграють головної ролі. Робота Антоновича в цьому плані статична, а не динамічна, він

характеризує стан, а не процес. Центр ваги лежить для нього в аналітичній роботі, де він демонструє свої методичні здібності й досягає значних успіхів. Інтерпретація текстів завжди інтенсивна й цікава, групування історичних свідчень для наукової аргументації логічне й послідовне.

Як історик-позитивісту, Антоновичу властиве апологетичне ставлення до твердо встановлених наукою історичних фактів, які він уважав за “анатомию исторического исследования” [6, 19 зв.]. Тому й завдання першочергове він убачив насамперед у тому, щоб “путем критики и продолжительного труда восстанавливать факты минувшей жизни...” [6, 14 зв.]. Довільне поводження з фактами, на його погляд, недопустиме, оскільки поява навіть дрібного лжесвідчення може зіпсувати характер усього дослідження. “Мелкие неточности, – констатує Антонович, – могут значительно умалить значение почтенного, в других отношениях, труда и подорвать, может быть, излишнее доверие к прочности данных, на которых основаны выводы автора” [13, 423]. Історичне дослідження має ґрунтуватися на достовірних, перевірених наукою фактах. Завдання дослідника – з’ясовувати їхній взаємозв’язок та причини історичних подій, викладаючи факти не лише в хронологічній послідовності, але й у міру їхньої репрезентативності та характеру відтворення картини минулого. “Беспристрастное отношение к предмету занятий, – вважав Антонович, – обязывает историка не обходить, не скрывать и не насиловать фактов... оно заставляет его тщательно проверять добытые из фактов выводы и положения...” [2, 66].

Відповідно до його позитивістських уподобань, учений віддає перевагу фактам внутрішнього, соціального звучання, оскільки вони чіткіші за політичні, відтворюють народні прагнення й мотиви дій різних груп населення. “История, – стверджує Антонович, – объясняется фактами внутренней народной жизни и её отношениями” [8, 1].

Поборник фактологічної констатації у позитивістському розумінні, Антонович був прихильником двох методологічних принципів їхнього трактування. По-перше, кожен факт слід було розглядати як річ, що її можна було визначити через окремий акт пізнання чи дослідницький процес, і таким чином уся нива історично пізнаваного кроїлася до безконечності на дрібніші факти. Тому такий методологічний підхід по суті перетворював Антоновича в майстра мікроскопічної деталі. Це відмічав і М. Драгоманов, який стверджував, що “ніхто з наших істориків не вміє так точно возстановити факти, коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто і т.д.” [16, 488].

По-друге, згідно з методологічними настановами Антоновича, кожен факт годилось уявляти як незалежний не тільки від усіх інших фактів, але й пізнавача, так що з історичного погляду мали бути усунуті всі суб’єктивні елементи. Історик не повинен висловлювати ніяких своїх суджень щодо фактів – він тільки повинен сказати, які вони, ці факти, відкривати й констатувати їх відповідно до знаменитої формули Л. Ранке “Wie es eigentlich gewesen” (як воно власне було). Такий методологічний підхід Антоновича по суті підміняв техніку історичного дослідження технікою знання індивідуальних фактів.

Ці методичні правила, які стали візією його кращих наукових досліджень, принесли певну користь українській історіографії, оскільки змусили істориків більш акуратно обходитися з дрібнішими матеріалами, уникати забарвлення своїми емоціями історичних сюжетів. Але водночас цей методичний стиль Антоновича підштовхував його епігонів до гіпертрофувальної фактографії, перетворював їх у майстрів дрібних деталей, опрацювання проблем дрібного масштабу. Відмова від узагальнень, власної інтерпретації відомостей з національної історії, властива Антоновичу та його послідовникам, створювала ілюзію, що українська історія може бути лише історією подій, а не історією думки, з якої ці події постали.

Отже, аналіз творчості Антоновича засвідчує наявність методологічних канонів історичного дослідження, які розкриваються в ідеї визначення самотності і самоцінності національної історії, застосуванні об'єктивістських методів наукового пізнання для розв'язання проблеми національно-історичної ідентифікації. Ці методологічні принципи зумовлені як станом розвитку тогочасної європейської історичної науки, так і новими політичними реаліями, що постали перед українською історіографією у період національного відродження другої половини XIX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Iggers G. G. New Directions in European Historiography. – Connecticut, 1996. – P. 36 – 39.
2. Кіян О. Кафедральне “вірую” Володимира Антоновича // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 65 – 69.
3. Антонович В. Б. Конспект лекцій з історії Передмонгольської Русі до XIII ст. Лекції в Київському університеті 1878 р. – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф. 1. – Од.зб. 7903. – Арк. 1 – 140.
4. Антонович В. Б. Періодизація історії України. – НБУ ІР – Ф. 164. – Од.зб. 1. – Арк. 1 – 11 зв.
5. Антонович В. Б. Вводная лекция в курс истории. – НБУ ІР – Ф. 1. – Од.зб. 8089. – Арк. 1 – 6 зв.
6. Антонович В. Б. Древняя русская история. Лекции, читанные на Высших женских курсах 1879 г. – НБУ ІР. – Ф. 1. – Од.зб. 8106. – Арк. 1 – 30.
7. Антонович В. Б. Лекції в Київському університеті 1870-х рр. – НБУ ІР – Ф. 1. – Од.зб. 7901. – Арк. 1 – 34.
8. Антонович В. Б. Содержание актов о казаках (1500–1648) // Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. III. – Т. 1.
9. Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 5 – 33.
10. Антонович В. Б. Несколько слов г. Корзону // Киевская старина. – 1893. – Т. 40. – С. 163.
11. Кроче Бенедетто. Теория и история историографии. – М., 1998.
12. Драгоманов М. П. Новые исследование южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.) – НБУ ІР – Ф. 172. – Од.зб. 2. – Арк. 1 – 137.
13. Антонович В. Б. Богдан Хмельницкий // Киевская старина. – 1882. – Т. V. – С. 419 – 420.
14. Антонович В. Б. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890. – С. 2.
15. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.
16. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К. 1990.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: методологія й історіографія другої половини XIX ст.